

Europska mreža pravobranitelja za djecu
(European Network of Ombudspersons for Children – ENOC)

Stajalište o pravima djece u digitalnom okružju

Doneseno na 23. Općoj skupštini ENOC-a, 27. rujna 2019., u Belfastu

Mi, članice Europske mreže pravobranitelja za djecu (ENOC-a), zahtijevamo od svojih vlada, Europske komisije i Vijeća Europe da poduzmu sve odgovarajuće radnje u svrhu poštovanja, zaštite i ispunjenja prava djece kako bi djeca i mladi mogli uživati prednosti i mogućnosti koje digitalno okružje nudi.

Kao što je potvrdilo Vijeće Europe, ENOC smatra da digitalno okružje:

„obuhvaća informacijske i komunikacijske tehnologije (IKT), uključujući internet, mobilne i srodne tehnologije i uređaje te digitalne mreže, baze podataka, sadržaje i usluge.”¹

Svrha je naših preporuka da podrže provedbu Konvencije Ujedinjenih naroda o pravima djeteta u digitalnom okružju. Svrha im je također da podrže provedbu Smjernica Vijeća Europe (CM/Rec(2018/7) kojima se utvrđuje sveobuhvatan, strateški pristup promicanju i zaštiti prava djeteta u digitalnom okružju.²

Nakon što je razmotrio relevantne međunarodne obvezujuće i neobvezujuće pravne i druge instrumente³;

priznajući da u životima djece posreduje digitalno okružje, koje je složeno, brzo se razvija i neminovno oblikuje dječju svakodnevnicu, zbog čega su aktivnosti na internetu i izvan njega neodvojivo povezane i duboko međuovisne;

priznajući da je digitalno okružje od presudne važnosti za ostvarenje dječjih prava i da svako dijete ima pravo na pristup digitalnom svijetu te na to da se u tom svijetu igra, da uči i da napreduje;

priznajući da su države odgovorne za poboljšanje postojećih načela i mjera radi promicanja i zaštite dječjih prava u digitalnom okružju;

ENOC zahtijeva od država, nacionalnih, regionalnih i međunarodnih tijela i organizacija, donositelja odluka, tvrtki i sektora da ulože dodatne napore u ostvarenje dječjih prava u digitalnom okružju.

¹ [Smjernice za poštovanje, zaštitu i ostvarenje prava djeteta u digitalnom okružju](#), Preporuka CM/Rec(2018)7 Odbora ministara državama članicama o Smjernicama za poštovanje, zaštitu i ostvarenje prava djeteta u digitalnom okružju.

² Ibid.

– Digitalno okruŕje

Tehnologija je na bezbroj naćina iz temelja promijenila ŕivote djece i mladih. Digitalno okruŕje omogućilo je mnogoj djeci da komuniciraju i da se umreŕavaju, da se upoznaju, da se igraju i da uće te da istraŕuju i inoviraju. Postoji ogroman broj alata, uređaja i platformi prilagođenih djeci, koji im mogu omogućiti da stvaraju, da budu radoznala i da eksperimentiraju u digitalnom okruŕju. Djeca i mladi ljudi širom svijeta koriste se tehnologijom da bi ostvarili svoja prava na informacije, izraŕavanje, udruŕivanje i obrazovanje i da bi mogli izreći svoje mišljenje o pitanjima koja ih se tiću, kao ŕto su klimatske promjene, vršnjaćko nasilje, jednakost, identitet, društvena pravda i druga.

Međutim, iako mnoga djeca i mladi vješto rabe tehnologiju, društvene medije i digitalne prostore te vješto upravljaju njima, nailaze i na probleme: njihovi roditelji i skrbnici ponekad pretjerano upotrebljavaju digitalnu tehnologiju i pretjerano dijele osobne informacije na internetu, suoćavaju se s vršnjaćkim nasiljem na internetu i *trolanjem* korisnika, neki od njih ŕive u sredinama bez digitalne infrastrukture ili pohađaju škole koje nemaju kurikulum za digitalno građanstvo. Osim toga, u digitalnom se svijetu ponavljaju i povećavaju prepreke s kojima se djeca suoćavaju pri ostvarivanju svojih prava, uzrokovane, na primjer, nedostupnošću tehnologije djeci koja ŕive u siromaštvu, ućvršćivanjem normi i stereotipa o djevojćicama i djeci s teškoćama u razvoju te ŕirenjem govora mrŕnje na internetu.⁴ Digitalno okruŕje ponekad je i sredstvo kojim se ugroŕavaju prava djece na zaštitu, a tehnologijom se koriste oni kojima je namjera mamiti (*grooming*), zlostavljati i iskorištavati djecu, često i izvan lokalnih i nacionalnih granica. Digitalni svijet također na nov naćin dovodi u pitanje ostvarivanje djećjih prava jer se doŕivljaji djece, priće i podaci o djeci skupljaju, dijele i pohranjuju u dosad neviđenom opsegu, u ćemu su najvaŕniji dionici tvrtke i sektori, koji često posluju globalno.

Djeca i mladi i nadalje će odrastati s tehnologijom i internetom u svojim ŕivotima. Od njihove najranije dobi, njihovo djetinjstvo i odrastanje u digitalnom okruŕju bit će prepuni izazova i rizika, kao i mogućnosti, pa zato poštovanje, promicanje i ostvarivanje djećjih prava u digitalnom dobu mora biti najvaŕniji cilj svima koji su zaduŕeni za zaštitu djećjih prava.⁵

– Mišljenja djece o digitalnom okruŕju

Unatoć postojećim problemima djeca i mladi uglavnom nemaju negativan stav o budućim kretanjima i izazovima u digitalnom dobu.⁶ Forum Europske mreŕe mladih

---

⁴ U Strategiji i Akcijskom planu UN-a za suzbijanje govora mrŕnje (2019.) govor mrŕnje definira se na sljedeći naćin: „...svaki oblik komunikacije u govoru, pismu ili postupcima koji je nasilan ili se pogrdnim ili diskriminirajućim jezikom obraća nekoj osobi ili skupini zbog onoga ŕto oni jesu, drugim rijećima, zbog njihove vjere, etnićkog podrijetla, nacionalnosti, rase, boje koŕe, podrijetla, roda ili nekog drugog određujućeg ćimbenika.” ŕeneva: UN; str. 2.

⁵ Livingstone S. (2014) *Children's digital rights: a priority*. Intermedia, 42(4/5), str.20-24.

<http://eprints.lse.ac.uk/60727/>

Livingstone S. i Bulger, M.E. (2014.) *A Global research agenda for children's rights in the digital age*. Journal of Children and Media, 8(4), str.317-335.

http://eprints.lse.ac.uk/62130/1/Livingstone_Global_Research_Agenda_Childrens_Right_Digital_Age.pdf

savjetnika pravobranitelja za djecu (*European Network of Young Advisors – ENYA*) iz 2019. poslao je sljedeću poruku:

„Odrasli najčešće vide i spominju negativne stvari u vezi s internetom. Ali internet je najvećim dijelom vrlo pozitivan. Djecu i mlade treba poučavati pozitivnoj interakciji s digitalnim medijima.”⁷

Djeca iz cijelog svijeta smatraju povezanost, komunikaciju i dijeljenje informacija najvažnijim prednostima digitalnog svijeta, pravovremeno nas podsjećajući na potencijal digitalnog okruženja koji omogućuje značajan napredak u ostvarenju dječjih prava.

Forum ENYA-e iz 2019. ustanovio je da djeca i mladi često imaju uravnotežen i razborit stav o mogućnostima i izazovima sudjelovanja u digitalnom okruženju. Međutim, ako nisu informirani i obrazovani, veća je vjerojatnost da će imati loša iskustva. Naglašeno je da je važno da djeca i mladi budu informirani o svojim pravima povezanim s digitalnim okruženjem jer će samo tako moći i zahtijevati ostvarenje tih prava i poštovati prava drugih. Škole trebaju djelovati proaktivno u digitalnom okruženju i pomagati djeci i mladima da se konstruktivno koriste digitalnim medijima.⁸ Projekt *Let's Talk Young, Let's Talk about Children's Rights in the Digital Environment*⁹, sadrži određen broj strateških preporuka, koje su uključene u ovo stajalište.

ENYA također navodi i neke praktične preporuke:

- djeca koja doživljavaju neugodnosti na internetu trebala bi moći dobiti podršku kvalificirane osobe u svojoj sredini;
- djeci trebaju biti dostupne specijalizirane aplikacije o dječjim pravima, privatnosti i provjeri činjenica, pomoću kojih će prepoznavati lažne vijesti;
- djeca bi morala dati pristanak prije nego što drugi objave na internetu privatni sadržaj koji se na njih odnosi i prije nego što se njihove privatne informacije upotrijebe u komercijalne svrhe;
- djeci treba pružiti obrazovanje o odnosima i spolnosti, koje obuhvaća pitanja povezana

– Dječja prava u digitalnom okruženju

Obveze država potpisnica Konvencije UN-a o pravima djeteta ne odnose se samo na sve aspekte života djece, odnosno opstanak, dobrobit, razvoj, zaštitu i pravo na izražavanje mišljenja, nego i na sve prostore u kojima djeca žive, uključujući digitalno okruženje. Smatra se da člancima sadržanim u Konvenciji sveobuhvatno rješavaju prava djece da njihove temeljne potrebe budu zadovoljene, da budu zaštićena i da sudjeluju. Ta su prava prirodno povezana, međuovisna i nedjeljiva, te su svi odgovorni akteri dužni omogućiti njihovo promicanje i zaštitu u digitalnom svijetu. Budući da je ovo prvi naraštaj djece i mladih koji istinski žive u digitalnom svijetu, suočeni smo s velikim izazovom da unaprijedimo ostvarenje njihovih prava na internetu. Ta se prava moraju uspješno zaštititi tako što će ih se duboko ugraditi u pravne, državne, poslovne, obrazovne i društvene sustave koji upravljaju našim digitalnim životima i posreduju u njima.

2017 Companion Report

https://www.unicef.org/publications/files/Young_and_Online_Children_perspectives_Dec_2017.pdf

Vijeće Europe, *It's Our World: children's views on how to protect their rights in the digital environment*.

<https://rm.coe.int/it-s-our-world-children-s-views-on-how-to-protect-their-rights-in-the-/1680765dff>

⁷ ENYA 2019. *Let's Talk Young, Let's Talk about Children's Rights in the Digital Environment, Child Participation Project*, str.13.

⁸ Ibid.

Preporuke ENOC-a oslanjaju se na međunarodne i europske standarde zaštite dječjih prava, stajališta članica ENOC-a te stajališta ENYA-e i djece.

ENOC potiče Vijeće Europe, Europsku komisiju, države i odgovorne aktere da poduzmu sljedeće:

- 1. da ostvare prava djece u digitalnom dobu priznanjem i cjelovitom provedbom Konvencije UN-a o pravima djeteta i Smjernica Vijeća Europe za poštovanje, zaštitu i ostvarenje prava djeteta u digitalnom okružju¹⁰ izradom i provedbom strategija i mjera zasnovanih na pravima, koje će se razvijati u skladu s tehnološkim kretanjima; to se mora provesti u skladu s člankom 4. Konvencije o pravima djeteta, kojim se zahtijeva poduzimanje svih odgovarajućih zakonodavnih, upravnih i drugih mjera;**

- 2. da zatraže od vlada, tvrtki i sektora da poštuju i u potpunosti podrže ostvarenje dječjih prava u digitalnom okružju, što podrazumijeva sljedeće:**
  - a. osiguranje da sve platforme, pružatelji usluga, usluge, uređaji i proizvodi podliježu propisima i nadzoru kojima se štite dječja prava, uzimajući u obzir razvojne sposobnosti djece; pritom se posebno mora voditi računa o načelima privatnosti, sigurnosti i tehničkoj minimizaciji podataka i moraju se poštovati obveze o zaštiti podataka;
  - b. poboljšanje nadzora novih tehnologija, npr. geolociranja, povezanih uređaja, profiliranja, umjetne inteligencije, softvera za prepoznavanje lica, strojnog učenja i algoritama;
  - c. izradu smjernica, oznaka i uvjeta za uporabu za sve proizvode i usluge, uključujući platforme za društvene medije, platforme za igre i druge, koji su prilagođeni i dostupni djeci; pritom se posebno mora voditi računa o tome da se osigura informirani pristanak djece ili roditelja i skrbnika te provjera dobi;
  - d. poboljšanje transparentnosti i zaštite potrošača za djecu, između ostaloga glede oglašavanja, marketinga sadržaja, kupnji pomoću aplikacija i mrežnih igara;
  - e. podržavanje zakonodavnih i regulatornih inicijativa kojima se od sektora i tehnoloških tvrtki zahtijeva da budu odgovorni za regulatorni nadzor i omogućuje ga, da bi djeca mogla ostvarivati svoja prava u digitalnom okružju u najvećoj mogućoj mjeri;
  - f. podržavanje i povećanje istraživanja o pravima djece u digitalnom svijetu radi osiguranja pristupa zasnovanog na znanju odgovornih aktera; ta se istraživanja moraju usredotočiti na posljedice koje aktivnosti djece u tehnološkom svijetu imaju za njihov kognitivni, tjelesni, društveni i emocionalni razvoj te moraju omogućiti osvješćivanje roditelja, skrbnika i pedagoga;

- 3. da osiguraju ostvarenje prava djece da izraze svoje mišljenje kad je riječ o radnjama i odlukama koje se na njih odnose u digitalnom okružju; što podrazumijeva sljedeće:**

¹⁰ Preporuka Vijeća Europe CM/Rec(2018)7 Odbora ministara državama članicama o Smjernicama za poštovanje, zaštitu i ostvarenje prava djeteta u digitalnom okružju.

- a. proaktivno uključivanje djece u razvoj, preispitivanje i procjenu digitalnih strategija, tehnologija i sadržaja te uvažavanje njihovog mišljenja u skladu s njihovom razvojnim sposobnostima;
- b. naglašavanje prava djece na slobodu udruživanja, slobodu izražavanja i na to da traže, dobivaju i priopćavaju informacije i ideje te njihovih prava na privatnost i sudjelovanje u vezi sa zaštitom podataka;
- c. priznanje potrebe da digitalno okružje ponudi dodatnu platformu za uključenost, i uspostavu te platforme, da bi djeca mogla ispunjavati svoju društvenu ulogu, ulogu u zajednici i građansku ulogu;
- d. praćenje i procjenu utjecaja strategija, politika i mjera na prava djece na sudjelovanje;

4. da osiguraju da sva djeca imaju pristup digitalnom okružju bez diskriminacije; što podrazumijeva sljedeće:

- a. osiguranje da sva djeca uživaju jednake mogućnosti koje im može pružiti dostupan pristup digitalnom okružju, uključujući pristup infrastrukturi, povezivosti, uslugama i odgovarajućem sadržaju posebno namijenjenom djeci;
- b. izradu politika, smjernica i informacija koje obuhvaćaju potrebe sve djece, a posebno one koja pripadaju marginaliziranim i ranjivim skupinama¹¹, a odnose se na pristup digitalnom okružju i ostvarenje njihovih prava u tom okružju; podrazumijeva se i dostupnost tih politika, smjernica i informacija u odgovarajućim formatima;
- c. promicanje jednakosti pristupa i prevladavanje digitalne isključenosti i diskriminacije, među ostalim i borbom protiv stereotipa i povećanog orođivanja u digitalnom svijetu;

5. da zaštite djecu dok se koriste internetom, tehnologijom i društvenim medijima od pogrešnih i neistinitih informacija, štetnog sadržaja ili štetnih tehnologija; što podrazumijeva sljedeće:

- a. provedbu mjera kojima će se omogućiti da djeca na jednostavan način dođu do visokokvalitetnih i nepristranih informacija i da se poduzmu koraci protiv kolanja lažnih informacija;
- b. povećanje zaštite, među ostalim i zakonodavnim i tehnološkim mjerama, od štetnih sadržaja ili tehnologija koje su pogubne za mentalnu i tjelesnu dobrobit djece (uključujući sadržaje koji potiču poremećaje u prehrani, samoozljeđivanje i samoubojstvo);
- c. zahtijevanje od tvrtki i sektora da dijele i prijavljuju informacije o štetnom sadržaju na internetu te da takav sadržaj odmah uklone;
- d. poduzimanje mjera kojima će se osigurati da se djecu koja traže štetne sadržaje ili su im bila izložena upozori na poruke, sadržaje i podršku koje unapređuju njihovu mentalnu i tjelesnu dobrobit;

6. da poduzmu sve potrebne mjere radi zaštite djece od vršnjačkog nasilja,

¹¹ Moraju se uzeti u obzir potrebe, među ostalima, djece s teškoćama u razvoju, djece u institucionalnoj skrbi, djece koja žive u siromaštvu i djece beskućnika, djece pripadnika manjinskih etničkih skupina, djece u pokretu, interno raseljene djece i LGBTIQIA djece.

drugih vrsta nasilja, iskorištavanja i svih oblika zlostavljanja u digitalnom svijetu; što podrazumijeva sljedeće:

- a. osiguranje učinkovitosti zakonodavnih, regulatornih i drugih mjera za suzbijanje širenja govora mržnje, rasizma, radikalizacije i ekstremizma na internetu te uvođenje strogih sankcija za one koji krše prava djece na internetu;
- b. osiguranje učinkovite nacionalne i međunarodne koordinacije i suradnje između vlada, sektora i tijela kaznenog progona radi suzbijanja svih oblika mamljenja, zlostavljanja i iskorištavanja na internetu, uključujući komercijalno iskorištavanje;
- c. donošenje politika koje su inovativne i održive u budućnosti, a koje se odnose na novonastala područja seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja, kao što su virtualne slike ili slike proširene stvarnosti koje prikazuju seksualno zlostavljanje djece;
- d. pružanje informacija djeci, koje su im prilagođene i pristupačne, u vezi sa slanjem seksualno eksplicitnih poruka i fotografija (*seksingom*) i korisnički generiranih slika, te osiguranje da reakcija nadležnih tijela bude usmjerena na zaštitu djeteta;
- e. pružanje podrške djeci pogođenoj vršnjačkim nasiljem, uznemiravanjem, drugim oblicima nasilja, iskorištavanjem ili zlostavljanjem na internetu, među ostalim osiguranjem pristupa službama za mentalno zdravlje radi ubrzanja njihova oporavka;

7. da priznaju da se prava djece na obrazovanje odnose i na digitalno okruženje i da podrže razvoj digitalnih vještina djece; što podrazumijeva sljedeće:

- a. pružanje djeci potrebnih digitalnih vještina i digitalnog obrazovanja, tehničke i kreativne vještine te vještine kritičke procjene i da se time prizna njihova višestruka uloga digitalnih korisnika, kreatora, programera i vođa;
- b. provođenje obrazovnih politika kojima se potiče razvoj svih digitalnih vještina djece i njihova samopouzdanja (bez obzira na dob) te svijest o dječjim pravima, s posebnim naglaskom na pružanje učinkovite potpore učiteljima i pedagozima;
- c. uključivanje digitalnog građanstva i digitalnih tehnologija u obrazovne kurikule;

8. da pruže podršku roditeljima i skrbnicima u njihovoj ulozi zaštitnika prava djece na internetu i tako omoguće djeci da iskoriste mogućnosti digitalnog okruženja, smanjujući pritom potencijalne rizike; što podrazumijeva sljedeće:

- a. pružanje pristupa informacijama, obrazovanju i usmjeravanju radi potpore roditeljskoj odgovornosti, vještinama i samopouzdanju u digitalnom svijetu, uzimajući u obzir pravo djeteta na privatnost i roditeljsko dijeljenje podataka o djeci u tom kontekstu;
- b. povećanje opsega istraživanja i senzibiliziranje roditelja za uporabu tehnologije i njezin utjecaj na njihov odnos s djecom;

9. da djeci i mladima te njihovim roditeljima i skrbnicima osiguraju postupke prilagođene djeci za izvještavanje, podnošenje pritužbi i dobivanje pravne

zaštite; što podrazumijeva sljedeće:

- a. dostupne i pravovremene postupke, uz informacije prilagođene djeci koje se na te postupke odnose, kojima će se omogućiti djeci da prijave zabrinutost u vezi sa štetnim sadržajem, vršnjačkim nasiljem, drugim oblicima nasilja i zlostavljanja te da podnesu pritužbe svim sektorima i državnim dionicima, uključujući tvrtke za društvene medije, pružatelje internetskih usluga i regulatorna tijela;
- b. osiguranje zakonskih zaštitnih postupaka koji mogu primati izvješća od djece, roditelja i skrbnika u kojima oni izražavaju zabrinutost u vezi s mamljenjem, zlostavljanjem i iskorištavanjem u svim medijima i na svim platformama te djelovati u vezi s tim izvješćima;
- c. osiguranje da vlada, tvrtke i sektori te sve odrasle osobe na pozicijama povjerenja ispunjavaju svoje obveze da dijele informacije ili prijavljuju sadržaje ili ponašanje koji su štetni za djecu ili podvrgavaju djecu bilo kojem obliku nasilja, zlostavljanja ili iskorištavanja odgovarajućim tijelima vlasti;
- d. ovlastiti regulatorna tijela da poduzmu učinkovite mjere u vezi sa štetnim, nasilnim ili zlostavljačkim sadržajem i osiguraju da postupci za izvještavanje, podnošenje pritužbi i dobivanje pravne zaštite budu djelotvorni.

ENOC će surađivati s Vijećem Europe, Europskom komisijom i drugim odgovornim akterima radi promicanja ovih preporuka i nadzora nad njihovom provedbom.

***

Krajnja bilješka¹²

Nakon što je razmotrio relevantne međunarodne obvezujuće i neobvezujuće pravne i druge instrumente, a posebno:

- Konvenciju UN-a o pravima djeteta (1989.);
- Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječjoj prostituciji i dječjoj pornografiji (2002.);
- Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o postupku povodom pritužbi (2011.);
- članak 4. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom;
- Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije;
- Deklaraciju iz Toronta (ljudska prava i umjetna inteligencija);
- Europsku konvenciju o ljudskim pravima (EKLJP);
- članak 8. Opće uredbe o zaštiti podataka (GDPR);
- Konvenciju o kiberkriminalu (Budimpeštansku konvenciju);
- Konvenciju Vijeća Europe o zaštiti djece od seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja (Lanzarotsku konvenciju);
- Konvenciju Vijeća Europe za zaštitu osoba glede automatizirane obrade osobnih podataka (Konvenciju br. 108);
- Sve preporuke Odbora ministara o djeci i digitalnom okružju;
- rezultate izvješća Vijeća Europe o konzultacijama s djecom: *It's Our World*:

¹² Ovo je stajalište sastavljeno uz pune konzultacije sa svim članicama ENOC-a i uz savjetodavnu pomoć neovisne stručnjakinje Elizabeth Milovidov, na kojoj smo joj veoma zahvalni.

- children's views on how to protect their rights in the digital environment;*
- rezultate IKT koalicije za djecu na internetu: *Looking forward: technological and social change in the lives of European children and young people;*
  - rezultate izvješća UNICEF-a: *Children's Rights in the Digital Age: a download from children around the world* i *Young and Online: children's perspectives on life in the digital age;*
  - rezultate rada OECD-a o djeci dvadeset i prvog stoljeća: *Impacts of technology use on children;*
  - podatke koje je dostavilo dvadeset i šest pravobranitelja za djecu – iz zemalja članica ENOC-a¹³ u upitniku ENOC-ove radne skupine "Prava djece u digitalnom okruženju";
  - rezultate projekta ENYA (2019.), *Let's talk young, let's talk about children's rights in the digital environment: Child Participation Project*

Ovo je stajalište sufinancirano iz programa EU-a o pravima, jednakosti i građanstvu (REC 2014-2020). Sadržaj ove publikacije predstavlja samo stajališta ENOC-a i njegova je isključiva odgovornost. Europska komisija ne prihvaća nikakvu odgovornost za moguću uporabu informacija koje ta publikacija sadržava.

---

¹³ Albanija, Azerbajdžan, Belgija (Flamanska regija), Bosna i Hercegovina, Cipar, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Irska, Italija, Latvija, Litva, Luksemburg, Malta, Crna Gora, Nizozemska, Sjeverna Irska, Norveška, Poljska, Srbija, Slovačka, Španjolska (Baskija), Španjolska (Katalonija), Ukrajina, Wales.